

Eski Türkçe Döneminde Arkaik Bir Fiil: Arı-

Selahattin Tolkun

Eski Türkçe Döneminde Arkaik Bir Fiil: Arı-

Bu çalışmada arı- fiilinin Eski Türkçe'den günümüze, Türk dil ve lehçelerinde kazandığı anlamlar üzerinde durulmuş ve fiilin asıl anlamı tespit edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu fiilin, daha Eski Türkçe devresinden çok önce anlam değişikliğine uğradığı; Moğolcayla ortaklaştığı hatta Ana Altaycadaki şekli belirlenmeye gayret edilmiştir. Bunun için de semantik ve fonetik veriler kullanılmış; gerek tarihi gerekse yaşayan lehçelere baş vurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Türk lehçeleri, arımak, arığ, arık

An Archaic Verb in Old Turkic: Arı-

This paper examines various meanings of the verb *arı-*, in Turkic Dialects from old Turkic period to modern Turkic Languages. The verb underwent semantic changes much before the Old Turkic period and it entered into partnership with Mongolian. We also tried to determine the approximate form in pre-Altai period. For this purpose, we used semantic and phonetic data and looked at historical and contemporary Turkic dialects.

Key Words: Old Turkic, Turkic languages, arımak, arığ, arık

* Yard. Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
selahattin.tolkun@emu.edu.tr

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan *arın-* “temizlen-” veya *arıt-* “temizle-” fiilleri bilindiği gibi, aslında *arı-* “temizle-, temiz ol-” fiilinden gelişmiş şekillerdir. Yine aynı şekilde bu fiilden türeme *arı* (<*arığ*) “temiz” kelimesi de dilimizde kullanılmaktadır. Gerek fiil olarak gerekse bu fiilden türeme isim olarak kullanılan bu kelimelerin tarih boyunca çoğu kez bu veya bu anlamın genişlemiş haliyle kullanıldığı görülmektedir.

Meselâ tarihi dönemleri aydınlatan *EUTS*, *ETG*, *DLT*, *ED*, *AH*, *ME*, *DK*, *BH*, *YTS*, *KLS*, *İML*, *NL* vb. eserler yanında, günümüz Türkiye Türkçesinin söz varlığını içeren TDK yayımı *Türkçe Sözlük* ile Dil Derneği yayımı *Türkçe Sözlük*'te *arı-*, *arıt-*, *arın-* vb. fiilleri ile bu fiilden türeme *arığ* (> *arığ*, *arık*, *arı*, *aru*, *aruv*) kelimesi çoğu kez *temizle-* / *temiz* ile ilgili anlamlarda verilmektedir. Yalnız *KE*'de *arın-* için hem *temizlen-* hem de *kurtul-* karşılıkları verilmiştir (s. 32/b).

Mertol Tulum'un ilmî nezaretinde hazırlanan ve genişletilerek sadeleştirilen Ş. Sâmî'nin *Kamus-ı Türkî*'nde *arı-* “1. Temizle-. 2. Zayıfla-. 3. Hastalıktan kalk-” ve *arın-* “1. yıkan-, temizlen-. 2. Sâde ve katkısız ol-. 3. Durul-, uslan-, kötülükten uzaklaş-.” (c.1, s. 50/b) şeklindedir.

Türkçede yukarıdaki *temiz olmak* anlamına gelen *arı-* dışında, bu fiille ses-teş gibi görünen bir başka fiil daha vardır: *arı-* “yorul-, zayıfla-” (*YTS*, s. 12). Bu fiil de pek çok tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinde karşımıza çıkmaktadır.

Ancak günümüz Türk lehçelerine ait kimi sözlüklere bakıldığında, söz konusu fiilin farklı anlamlar da taşıdığı görülmektedir:

Günümüz Uygur Türkçesinde, fiilin başında bir *h-* bulunmakta olup /a/ ünlüsü de yuvarlaktır: *xorimak*: yıpran-, azal-, zayıfla-. *Xorimas polat xencer yıpranmaz çelik hançer* (*YTUS*, s. 167/a).

Özbek Türkçesinde ise *arimâq* şeklinde olup sözlükte şu anlamlarda verilmektedir: 1. git-, bit-, tüken-. *Kiri aridi* “Kiri arındı, kiri kalmadı”. *Falâkat aridi* “Felaket bitti, sona erdi”. [...] 2. (ablatif ekli tamlayıcı olumsuzluk eki alan fiilde) boşal-, git-, ayrıl-. *Yüzidan upa-elik arimaydi* “Yüzünde düzgün eksik olmaz”. *Lablaringdan külgi arimaydi* “Dudaklarından gülümseme gitmez”. *Üyimizdan mehman arimaydi* “Evimizden misafir eksik olmaz”. *Bugün küni bilan havâdan bulut arimadi* “Bugün bütün gün havada bulut eksik olmadı”. [...] (ÖTİL, c.1, s. 53/c).

Kırgız Türkçesinde ise fiil edilgenlik ekiyle genişleyerek kullanılmaktadır: *arıl-*: 1. temizlen-, yakayı kurtar-, 2. uzaklaş-, *cüröktön kaygı arıldı*: kalp kederden kurtuldu; *dartım arıldı*: derdim geçti; *kaygıdan arıldım*: kederimden kurtuldum; *tuman arıldı*: sis açıldı, dağıldı (*KS*, c. 1. s. 44/b).

Görüldüğü gibi bu üç lehçede *arı-* fiilinin anlamı, gerek Türkiye Türkçesi gerekse birçok tarihî metinleri okurken kullanılan sözlüklerde verilenlerden

farklıdır. Acaba bunlar yalnızca sesteş fiiller midir? Yoksa aralarında bir anlam ilişkisi var mıdır? Fiilin, özellikle Özbek ve Uygur Türkçelerindeki anlamına tarihî metinlerden Göktürk Kitabelerinde rastlanmaktadır:

Antağın için, igidmiş kaganın için sabın almatın yir sayu bardıg, kop anta alkıntıg arılıg (OY, s. 36).

Kül Tigin Kitabesi, güney cephesi 8-9. satırlarda geçen bu cümleyi M. Ergin, “Öyle olduğun için, beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere gittin. Hep orada mahvoldun, yok oldun.”; keza T. Tekin “Böyle olduğun için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin, oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin.” diye günümüz Türkçesine çevirmişlerdir.

Arıl- fiili için M. Ergin, “temizlen-, mahvol-, yok ol-, harap ol-” (OA, s. 104); T. Tekin, “azal-, tüken-, mahvol-” (OTG, s. 238); ancak A. V. Gabain, “yorul-” (ETG, s. 261/b) karşılığını vermektedir.

Kısacası, bu metinleri inceleyen çalışmalarda *arıl-* fiilinin *mahvol-*, *yok ol-*, *harap ol-*, *azal-*, *tüken-* gibi anlamlarda ele alındığı görülmektedir. Bu metinde *arıl-* fiilinin ikileme olarak birlikte kullanıldığı *alkın-* fiili, Kitabelerde başka yerlerde de geçmektedir:

Türk bodun olti, alkıntı, yok boltı (OY, s. 82).

Görüldüğü gibi, Tonyukuk Kitabesi, batı cephesi 3. satırında geçen *alkın-* fiili, *öl-* ve *yok bol-* fiilleriyle birlikte kullanılmıştır. Demek ki bu fiillerle anlamdaştır.¹

Genel Türkçeden erken dönemde ayrılan Sahacaya bakıldığında *arıs* kelimesi, *ırağs* “temiz, sâf, sade, kusursuz, günahsız, mukaddes, düz” ve bu kelimededen türetilen *ırağstağ* (< *ırağs+la-ğ*) fiili ise “temizle-, yıka-; mesuliyetten kurtar-, affet-” anlamlarındadır (YDS, s. 418/a, b).

Türkçeye yakın ilişkide bulunan Moğolcada ise durum aşağıdaki gibidir:

Moğulca – Türkçe Sözlük’te *arı-* kökünden gelen birçok fiil veya isim bulunmaktadır. Ancak özellikle şunlar dikkat çekicidir:

arıl-: *geçsz.f.*: arın-, temiz ve arıtılmış ol-; yok ol-, gözden kaybol-; (hava) açıl- (s. 85/b).

arılga-: [*arıl-*’nın *ettir.f.*] arıt-, temizle-, saflaştır-; sil-, boz-; imha et-, yok et-, bitir-; gider-, ortadan kaldır-, ele-, durdur-, ertele-; ortadan kaldır-; ayıkla-, zararlı ve değersizleri temizle-; doğa üstü güçlerle iyileştir- (s. 86/a).

¹ Bu noktada Özbekçede bulunan *âlqındı* “kullanıla kullanıla iyice incelen sabun, sabun artığı” (OTIL, c 1, s 535/b) kelimesi dikkat çekicidir. Günümüz Özbek yazı dilinde *âlqın-* fiili yoktur. Bu fiil, yalnızca söz konusu kelimedede kalmıştır. Buradaki anlamı *âlqın-* “bit-, tüken- azal-” olmalıdır.

Yine aynı sözlükte, *arçı*² *geçl.fi.*: kazı-, sürterek sil-, arıt- veya kurut-; çıkar-, ayıkla- (s. 81/b). *arılça*:- *geçsz.f.*: arın-, ortadan kalk-, gideril-, silin- (s. 85/b).

Günümüz Türkiye Türkçesinde *arın*- “temizlenme” fiilinin zaman zaman şu şekilde kullanıldığı görülmektedir: *kiri / kirden arındı*; *kiri / kirden arınmadı*. Acaba fiil, *temizlen-* anlamını buradaki *kiri / kirden* kelimelerinin düşmesi sonucu üstlenmiş; keza *arığ* “*temiz*” kelimesi de fiilin bu anlamı kazanmasından sonra türetilmiş olabilir mi?

Yukarıdaki izah doğru sayıldığı takdirde, *arı*- fiilinden türeme *arık* “zayıf” kelimesinde de bu durum düşünülebilir. Bu kelime de *eti / etten arı*- yani *eti bit-*, *eti tuken-* dolayısıyla *zayıfla-* anlamından yola çıkılarak türetilmiş olmalıdır.³ Zaten *Kâmûs-i Türkî*’de *arık* kelimesi “eti yağı süzölmüş, zayıf”; *arı*- ise “zayıfla-, etsiz ol-” diye açıklanmıştır (KT, s. 31/b). O halde burada da *eti / etten* kısmı düşmüş ve fiil, bu birleşik yapının anlamını tek başına karşılar olmuştur. Nitekim fiilin bu anlamı oldukça yaygındır.

Tarihî Türk yazı dillerinde *arı*- “suçsuz ol-”, *arın*- “günalardan temizlen-, masum ol-” şeklinde ve *arığ*, *aruv*, *aru* vb. şekillerdeki kelimenin de “suçsuz, masum, (mezc.) temiz” anlamlarında kullanıldığı görülür. Bunun da aslında *yazuktan / yazuğı arı-n-* “günahtan temizlen-; günahtan uzaklaş-; günahı tüket-” gibi bir söyleyişten *yazuktan / yazuğı* kısmı, zamanla dildeki az emek kanunu mucibince düşünce *arı-n-* fiili ile *arığ* kelimesinin söz konusu anlamları üstlendiği düşünülebilir.

Aynı mantıkla devam ettiğimizde *küçi arı*- “gücü tüken-, gücü azal-” yani *yorul-* anlamındaki *arı*- fiilinin de bu anlamı, *küçi* kelimesinin düşmesiyle kazandığını söylemek mümkündür.

Bütün bunların dışında, kimi tarihî veya günümüz yazı dillerinin sözlüklerinde *yorul-* anlamına gelen *arı*- fiilinin sonundaki /l/ ünlüsünün düşmesiyle fiilin *ar-* haline geldiği görülür⁴ (TTS, s. 31/b; YDS, s. 476/b [ır-: zayıf düş-, yorul-]; EUTS, s. 13;⁵ YTS s. 13/a). Hatta bu bilgiler doğrultusunda, bu fiilin

² Bu fiil, farklı telaffuzlarla birlikte Özbek (*arçı*-), Kırgız (*aarçı*-), Uygur (*arçı*-) lehçelerinde de mevcuttur.

³ Mesela *Ozbek Tilining İzahlı Luğatı*’nde zayıf anlamındaki *âzğın* kelimesi için şu açıklama yapılmıştır: *Etü qâçgan, etdan tuşgan. âriq “eti kaçmış, etten düşmüş; arık”* (s. 525/c). Açıklamadaki *eti kaç-*, *etten tuş-* fiilleri benzer söyleyişler arz etmektedir.

⁴ Keza Türkiye Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve tarihî lehçelerde *arıt-* “temizlemek” olan fiil, bazı lehçelerde *art-* şeklinde kullanılmaktadır (TTS, s. 33/b; ÖTİL, s. 55/c;). Bu durum, akla şu soruları getirmektedir: Burada *arıt-* > *art-* mı olmuştur? Yoksa *ar-* fiiline *-t-* ettirgenlik eki mi getirilmiştir? İkinci seçenek doğru ise o halde iki ayrı fiil, yani *ar-* ve *arı-* mevcut olmalıdır.

Bilindiği gibi bir kelime çok anlamlı hale gelir ve bu anlamlar arasındaki bağ hissedilmez olursa, bu kelimelerde ses değişiklikleri yapılarak bunlar daha da farklı hale getirilebilir: Özbek Türkçesinde *harı*- “yorul-”. *art-* “sıl-, silerek temizle-”, *yârı*- “aydınlan-; ışık-” veya bu fiilden türeme (*arık*>) *arriq* “zayıf”; Uygur Türkçesinde *ériq* “temiz, masum”, *oruq* “zayıf, yağsız”, *har-* “yorul-”, *xorı-* “yıpran-, zayıfla-, azal-”

⁵ A. Caferoğlu sözlükte *ar-* fiili için *aldat-*, *yorul-* ve *gır-*, *hulül et-* anlamlarını vermektedir.

az- “yoldan çık-, günah işle-” fiiliyle aynı olduğu düşünülebilir. *Az-* fiilinin söz sonusu anlamı de mantık olarak *yoldan az-* birleşik fiilinden *yoldan* isminin düşmesiyle ortaya çıkmış olmalıdır. Bu noktada Türkçede *ar-* > *az-*; *arı-* (< *ar+ı-*) fiillerinin köklerinin ortaklığından söz edilebilir.⁶

Bir de Kül Tigin Kitabesinin güney cephesi 5. satırda geçen *ar-* fiilinin anlamına bakalım:

Tabgaç bodun sabı süçig, ağısı yumşak ermiş. Süçig sabın yumşak ağın arıp irak bodunug ança yağutur ermiş “Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş (OA, s. 36).

Yukarıdaki cümlede geçen altı çizili fiili, gerek T. Tekin gerekse M. Ergin, “aldat-” diye anlamlandırmışlardır (OA, s. 98; OK, s.104). Buradaki *ar-* fiilinin de diğerlerinde olduğu gibi *gerçekten ar(i)-* “gerçeklerden uzaklaştır- yani aldat-, kandır-” şeklinde farazi bir yapıdan geldiğini düşünmek mümkündür.⁷ O takdirde bu fiili de diğerleriyle aynı köke dayandırmak mümkündür.

Pek çok Türk lehçesinde bulunan *yaru-* / *yarı-* “aydınlan-, ışı-” fiilinin bile başta /y/ türemesi ile *karangu (y)arı-* “karanlığın bitmesi, karanlığın uzaklaşması” anlamından aynı şekilde oluştuğu düşünülebilir.

Başta /y/ türemesine bir başka örnek: DLT ve İML’de verilen *yarık* “zırk, zırh ve kalkana verilen genel ad” kelimesi de **ada tuda (y)arı-* “tehlikeyi uzaklaştır-, tehlikeyi yok et-” gibi bir birleşik fiilden, tıpkı diğerlerinde olduğu gibi, türetilmiş olmalıdır.

⁶ Benzer bir durumu Mehmet Tulum tespit etmiştir. M. Tulum, Özbekçe’de Tasvir Yardımcı Fiilleri adlı doktora tezinde, Özbekçede kullanılan tasvir yardımcı fiilleri açıklarken birçok lehçede kullanılan düşeyaz- örneğindeki yaz- fiili için Kırgızcada hem caz- hem de cazda- kullanıldığını belirtmektedir. Aynı şekilde Tuvacada de azalmak anlamında bir az- fiili bulunduğu söyleyerek az- ve az kelimelerinin tıpkı dik ve dik- gibi ikili kök olduğunu eklemektedir. Buradan hareketle bir kısım lehçelerin az- fiilini, diğerlerinin ise (az+la- >) azda- şeklini tercih ettiğini yazarak, birçok lehçelerde kullanılan yaz- fiilinin başındaki /y/ ünsüzün vokal zarf fiili ile yardımcı fiilin ünlüsünün bir araya geldiği zaman ortaya çıkan ünlü çatışmasını gidermek için araya türediğini, dolayısıyla yaz- “yoldan çık-” fiil ile eylemin gerçekleşmesine ramak kaldığını bildiren yaz- yardımcı fiilin aynı olmadığını söylemektedir (bk. § yaz-).

⁷ M. Ergin, T. Tekin ve A. V. Gabain eserlerinin sözlük kısmında *aldat-* anlamındaki bu fiili *ar-* şeklinde vermişlerdir. Kitabelerde fiil *arıp* veya *armakçı* şekillerinde görülür. DLT’de ise fiili *armak tewmek* ikilemesiyle verilir. Acaba fiil kökü *arı-* veya *arı-* > *ar-* olabilir mi? Dördüncü dipnotta bu durumla ilgili biraz açıklama yapılmıştı. Benzer şekilde fiil sonunda ünlü düşmesi Özbek ve Uygur lehçelerinde şu iki örnekte de görülmektedir: Birçok sözlükte verilen *arı-* “yorulmak” fiili, Özbek Türkçesinde *xâri-* ve *xâr-* (ÖTİL, s. 707/a); Uygur Türkçesinde *har-* (YUTS, s.149/b); keza Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde kullanılan *biti-* “yaz-” fiili Özbek Türkçesinde *bit-* (OTİL, s. 122/c); Uygur Türkçesinde *püt-* (YUTS, 329/a) şekillerinde kullanılmaktadır.

Son olarak da *ıra-* “uzaklaş-“ fiili de bu çalışmada ele alınan fiille ilgili olabilir mi sorusu akla gelmektedir: *arı->ıra-* göçüşmesi sonucunda bu fiilin ortaya çıktığı düşünülebilir.

Yukarıdaki açıklamaları pekiştirmek için şu örneğe bakalım. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesindeki *kaçık* diye bir kelime vardır. TDK’nın genel ağdaki sözlüğünde, bu kelimenin dördüncü anlamı “*mecaz* Bazı davranışları dengesiz olan, zıvanasız” olarak verilmiştir. *Kaçık* kelimesi bu anlamı nasıl kazanmıştır? Malum, Türkiye Türkçesinde (*öfkeden*) *delirmek*, *çıldirmek* anlamlarında *aklınu kaçırmak* veya argoda *keçileri kaçırmak* birleşik fiilleri vardır. Buradan türetilen *aklı / keçileri kaçık* gibi bir deyimden *aklı / keçileri* kelimeleri düşmüş ve geriye kalan kısım bu ifadeyi tek başına taşır olmuştur.

Buna benzer bir durum, tarihî metinlerde geçen *örü tur-* “kalk-” birleşik fiilinde de görülür. Bu birleşik fiildeki *örü* kelimesinin düşmesiyle *tur-* fiili, gerek tarihî gerekse yaşayan birçok lehçede tek başına bu anlamı karşılar olmuştur.

Bütün bu söylenenlerden sonuca varmadan önce fiilin yapısı üzerinde de biraz duralım.

Mezkûr fiilin Moğolcada *arılga-* şeklinde karşımıza çıkması, bu fiilin kökü hakkında akla şu soruyu getirmektedir: Burada acaba bir $r > z$ mi söz konusudur? Moğolcadaki /r/, genel Türkçede çoğu kez /z/ olduğu göre, bu fiilin kökü *az* (< *ar*) kelimesi olabilir mi? Eğer öyleyse *az* (< *ar*) isim kökü, +*ı-* ise (tıpkı *ağır+ı-* > *ağır-ı-* fiilinde olduğu gibi) isimden fiil yapan bir ek olmalıdır.

Gerek Göktürk Kitabelerindeki, gerekse günümüz Kırgız, Özbek ve Uygur yazı dillerindeki anlamlarından yola çıkılarak *arı-* fiili asıl anlamının *azal-* olduğu, buradan da *bit-*, *tüken-*, *uzaklaş-*, *ayrıl-*, *gideril-* vb. anlam genişlemesine uğradığı söylenebilir. Ardından *kirden / kiri arı-* “temizlen-; saflaş-”,⁸ *yazuktan / yazuğı arı-* “günahlardan arın-”; *etten / eti arı-* “zayıfla-”; *küçi arı-* “yorul-” gibi birleşik fiiller vasıtasıyla fiil, yeni anlamlar kazanmış olmalıdır.

Bütün bu anlatılanlardan somut olarak şunlar ortaya çıkmaktadır:

1. Bu, Türkçe ile Moğolca arasında ortaklaşan bir fiildir.

2. *arı-* fiili, daha Sahacanın genel Türkçeden ayrılmadan önceki, hatta, eğer ödünçleme söz konusu değilse, Türkçenin Moğolcayla ortaklaştığı devirlerde anlam değişmesine uğramaya başlamıştır.

⁸ Bilindiği gibi argoda *temizle-* fiili, *adam oldur-* anlamındadır; buradaki *oldur-* de *ortadan kaldır-* demektir. Muhtemelen *arı-* fiilindeki bu çalışmada ileri sürülen *ortadan kaldır-* anlamı, sonradan yabancı kokenli *temizle-* fiiline de aktarılmıştır. Dolayısıyla *temizle-* “öldür-, ortadan kaldır-” fiili, bu anlamlarını *arı-* fiiliyle eş anlamlı olduğu için kazanmıştır.

3. Bu fiil, gerek tarihî gerekse yaşayan lehçelerde sesteş telakki edilen şu fiileri oluşturmuştur:

arı- I: bit-, tuken-, mahvol-

arı- II: temiz ol-, saflaş-

arı- III: masum ol-, günahlardan kurtul-

arı- IV: zayıfla-, suzül-⁹

arı- V: yorul-¹⁰

4. Söz konusu fiilin, aşağıdaki fiillerle de ilgisi düşünülebilir:

az-: yoldan çık-, az-, günah işle-

ar-: aldat-

yarı-: ış-, aydınlan-

5. DLT ve İML’de yer alan *yarık* “zırk, zırh, kalkan” kelimesi de bu fiilden türemiş olmalıdır.

6. Tarihî dönemlerdeki /r/ > /z/ değişimi ile fiilin anlamları dikkate alındığında, bu fiili *ar+ı- > arı-* şeklinde türediği ve kök kelimenin ise daha sonradan *ar > az* şeklinde geliştiği söylenebilir.

Netice olarak *arı-* fiilinin, Eski Türkçe dönemi için bile arkaik bir fiil olduğu görülmektedir. Fiil, daha bu döneme gelmeden çok önce, gerçek anlamından uzaklaşarak çok anlamlı olmaya başlamış ve birçok tarihî veya çağdaş lehçede bu yeni anlamlarıyla kullanılır olmuştur.

Kısaltmalar:

a.g.e.: Adı geçen eser

AH: *Atebetü'l-Hakayık*

BH: *Bahşayış Lugatı*

⁹ Mesela, bu fiil (*arı*) Kazak Türkçesinde yalnızca *zayıfla-* anlamına gelmektedir (*KTTS*, s. 48/b) Keza, fiil, *Altayca –Türkçe Sözlük*’te Moğolcadan geçtiği öne sürülerek “kötüleş-, güçsüzleş-, zayıfla-; yorul-” olarak anlamlandırılmıştır (28/a).

¹⁰ Türk lehçe ve ağızları bu sesteşliği gidermek için söz konusu fiillerde ses değişikliği yapmıştır: Rumeli ağzında *farı-*, Özbek Türkçesinde *hârı-*, Uygur Türkçesinde *xarı-* vb. Rumeli ağzındaki *farı-* şekli muhtemelen bölgeye yerleşen Kıpçak unsurlarının yadigarıdır: *harı- > farı-* Bu bölgenin bazı ağızlarında *h > f* değişimi görülmektedir: *hortum > fortum; sarhoş > sarfoş* vb. Ancak fiildeki bu *f-* sesi, akla aynı zamanda Altayistik çalışmalarında öne sürülen kelime başında **p-* ünsüzünün varlığı tezini getirmektedir. Bu durumda acaba Özbek ve Uygur Türkçelerindeki *h-* ile Rumeli ağzındaki *f-* ünsüzü tureme değil, aksine aslı **p-* sesinin kalıntısı olabilir mi? Oyle bir durumda daha eski bir **par-* fiili veya **par* ismi üzerinde düşünülmelidir. Hatta böyle bir durumda, ilk yazılı metinlerden günümüze kadar bütün Türk lehçelerinde kullanılan *bar-* (< *bar-*, *var-*) fiiliyle bile bir kökteşlik söz konusu olabilir.

- bk.: Bakınız
c.: Cilt
DK: *Dede Korkut Kitabı*
DLT: *Divanu Lugati't-Türk*
ED: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*
ETG: *Eski Türkçenin Grameri*
EUTS: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*
IML: *İbni-Muhennâ Lûgati*
KE: *Kisâsu'l-Enbiyâ*
KKTS: *Kazak Tilining Tusındırme Sozdıgi*
KLS: *Kuman Lehçesi Sözlüğü*
KS: *Kırgız Sözlüğü*
KT: *Kâmûs-ı Türkî*
ME: *Mukaddimetu'l-Edeb*
NL: *Navâiy Asârlâri Uçun Qisqaça Luğat*
OA: *Orhun Abideleri*
OY: *Orhon Yazıtları*
OTG: *Orhon Türkçesi Grameri*
ÖTİL: *Ozbek Tiliniñ İzâhlı Luğati*
s.: Sayfa
TS: *Türkçe Sözlük*
TTS: *Turkmence-Türkçe Sözlük*
vb.: ve benzeri
YDS: *Yakut Dili Sözlüğü*
YTS: *Yeni Tarama Sözlüğü*
YTUS: *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*

Kaynakça

- Caferoğlu, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993, VIII+200.
Clouston, G: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, XLVIII+ 989.
Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci [haz.: R. R. Arat]: *Atebetü'l-Hakâyık*, TDK: 32, Ankara 1992, 163+CLXXIII.
Ergin, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı*, TDK: 219, Ankara 1997, XIII+483
—: *Orhun Abideleri*, 3. baskı, İstanbul 1975, 191.
Gabain, A. Von [Çev.: Mehmet Akalın]: *Eski Türkçenin Grameri*, TDK: 532, Ankara 2000, 3. Baskı, XXIII+313.

- Grönbech, K. [Çev.: Kemal Aytaç]: *Kuman Lehçesi Sozluđu*, Kùltür Bakanlığı / 1396, Türk Dúnyası Edebiyatı / 27, Ankara 1992, XI+238.
- Xäsänov, Bâtirbek: *Nävâiy Asârlâri Uçün Qisqaça Luđât*, Fân Nâşriyâti, Taşkent 1993, 376.
- Kazak Tılıning Tusindirme Sozdigi*, Kazak SSR Ğılım Akademiyasının Baspası, Almatı 1959, I.c. VII+338; 2. c. 535.
- Lessing, Ferdinand D. [Çev.: Günay Karaağaç]: *Moğolca-Türkçe Sozluđ* 1-2, TDK: 829/1, Ankara 2003, 1. cilt XXIII+ 933, 2. cilt 1769.
- Naskali, Emine Gürsoy vd.: *Altayca – Türkçe Sozluđ* (N. A. Baskakov ve T. M. Toşçakova *Oyrotsko – Russkiy Slovar*'ndan genişletilmiş), TDK: 725, Ankara 1999, 266.
- Necipoviç, Emir Necip [Çev.: İklil Kurban]: *Yeni Uygur Sozluđu*, TDK: 615, Ankara 1995, 7+480.
- Ozbek Tiliñ İzâhli Lugatı* (1981), Moskova 1981, I. cilt 632, ; II.cilt 716.
- Pikarskiy, E. K.: *Yakut Dili Sozluđu*, cilt 1, İstanbul 1945, Ebuzziya Matbaası, 658.
- Sâmi, Şemseddin: *Kâmûs-ı Turkî*, tıpkı basım, Çağrı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1996, 16+1574.
- [haz.: Mertol Tulum vd.]: *Temel Türkçe Sozluđ, Sâdeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Turkî*, Tercüman Gazetesi / Yapı-Kredi Bankası Yayımı, 1. cilt, İstanbul 1985, XXXI+394.
- Tekin, Talat vd.: *Türkmençe-Türkçe Sozluđ*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara 1995, 725.
- Tekin, Talat: *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara 2000, 272.
- : *Orhon Yazıtları*, Simurg Dil ve Edebiyat Dizisi: 1, 2. baskı, İstanbul 1995, 128.
- Türkçe Sozluđ*, Dil Derneği Yayımı, Ankara 1998, I. cilt XIII+696; II. cilt 1509.
- Tulum, Mehmet M.: *Özbekçe'de tasvir yardımcı fiilleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997 (basılmamış doktora tezi), 240.
- Yeni Tarama Sozluđu*, TDK, Ankara, 1983, XI+483.
- Yudahin, K.K. [çev.: Abdullah Taymas]: *Kırğız Sozluđu*, 2. baskı, 1. cilt, TDK: 93, Ankara 1988, XV+1-376; 2 cilt, TDK: 121, Ankara 1988, 377-809+XXV.
- Yüce, Nuri: *Ez-Zamahşarî El-Hvârizmî Mukaddimetu'l-Edeb*, TDK: 535, Ankara, 193, VI+227.